

Makary Górzyński

*Instytut Interdyscyplinarnych Badań Historycznych Uniwersytetu Kaliskiego
im. Prezydenta Stanisława Wojciechowskiego*

PROBLEMY PRZEMIAN PRZESTRZENNYCH ZDUŃSKIEJ WOLI W ŚWIEŁLE PLANU REGULACYJNEGO MIASTA Z POCZĄTKU XX WIEKU

Wstęp

Wiosną 1905 r. gubernator kaliski Mikołaj Nowosilcow zwrócił się do władz miast w podległej mu guberni, położonej na zachodnich peryferiach Królestwa Polskiego, w sprawie przystąpienia do akcji pomiarów przestrzennych i opracowania planów zabudowy. Jednak większość magistratów odmówiła podjęcia się takich działań. Wskazywano na wysokie koszty pracy mierniczych, trudną sytuację gospodarczą i polityczną, jak i niewielkie tempo rozwoju poszczególnych miejscowości, co uzasadniało odłożenie prac nad dokumentacją urbanistyczną na przyszłość¹. Oprócz stolicy guberni – Kalisza, gdzie już kilka lat wcześniej rozpoczęto pomiar starych i nowych dzielnic miasta, połączony z przygotowaniem planu zabudowy² – właściwie tylko Sieradz i Zduńska Wola pozytywnie odpowiedziały na pismo M. Nowosilcowa³. Oba miasta znajdowały się na trasie otwartej jesienią 1902 r. linii kolejowej z Warszawy przez Łódź do Kalisza, a na rok 1906 zaplanowano jej połączenie z siecią kolei niemieckich przez granicę w Szczypiornie i Skalmierzycach. Zapowiadało to nowe szanse gospodarcze dla zduńskowolskiego przemysłu i gospodarki, stąd przygotowanie koncepcji przyszłego rozwoju przestrzennego miasta uznano za istotne.

W niniejszym artykule przedstawię ten interesujący moment w dziejach Zduńskiej Woli: pierwsze kilkanaście lat XX w., kiedy pozyskano dla miasta nowe tereny rozwojowe i opracowano jego kompleksowy plan zagospodarowania. Wykorzystując zestaw pytań

- 1 O problematyce planowania urbanistycznego pisałem już obszernie: M. Górzyński, *Planowanie urbanistyczne w Królestwie Polskim drugiej połowy XIX i początku XX wieku. Polityki miejskie w przestrzeni*, Kalisz 2024, w tym także krótko o Zduńskiej Woli, s. 592-593. W niniejszym tekście korzystam ze swoich wcześniejszych, ogólnych ustaleń, dotyczących planowania urbanistycznego w tym czasie.
- 2 Na ten temat por. M. Górzyński, *Skok w nieznaną. Procesy modernizacyjne, architektura i polityki przestrzenne w Kaliszu początku XX wieku*, Kalisz 2022, s. 45-100.
- 3 Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Rząd Gubernialny Kaliski (dalej: RGK), sygn. 4053, Gubernator kaliski do wszystkich naczelników powiatów i magistratu Kalisza, 16 maja 1905 (st. styl.), nr 1727.

badawczych, opracowany na potrzeby przekrojowej monografii historycznej urbanistyki w Królestwie Polskim⁴, zrekonstruuje dzieje zamierzeń urbanistycznych władz Zduńskiej Woli w początkach XX w., przedstawiając ich cele, środki i możliwości stopniowej realizacji w ówczesnym systemie społeczno-politycznym tej części zaboru rosyjskiego. Interesuje mnie plan regulacyjny jako narzędzie kształtowania stosunków społecznych poprzez dystrybucję i redystrybucję przestrzeni miejskiej – społecznie wytwarzanej i negocjowanej⁵. Urbanistyka jako forma rządzenia i zarządzania populacjami miejskimi to szczególnie interesujący obszar badań dla historyków, odśladający dyskursy polityki i biopolityki, koncepcje ładu społecznego i stosunków klasowych czy etnicznych. Jednym z problemów badawczych artykułu jest kwestia planowania urbanistycznego jako formy zarządzania populacją – czy podejmowane w okresie caratu próby przynosiły pożądane przez ówczesną administrację efekty? Czy plan ten miał szansę oddziaływać, czy odwoływano się do jego zapisów w kolejnych, burzliwych politycznie dekadach XX stulecia?

Należy na wstępie zaznaczyć, że w dotychczasowej, dość różnorodnej literaturze historycznej o dziejach Zduńskiej Woli nie poruszano tematyki planowania urbanistycznego na początku XX stulecia, chociaż w Muzeum Historii Miasta Zduńska Wola zachowały się ciekawe źródła kartograficzne do tego tematu⁶. W pierwszej i jak dotąd jedynej monografii historycznej ośrodka Józef Śmiałowski zreprodukuje co prawda litograficzną odbitkę planu regulacyjnego, eksponując polską wersję planowanych wówczas nazw ulic, ale nie omówił ani samego dokumentu, ani dotyczącej go problematyki⁷. Także w licznych, nowszych opracowaniach wielu interesujących zagadnień – od dziejów społecznych⁸, politycznych⁹ i religijnych¹⁰ po historię zabytków¹¹, międzywojennego osiedla kolejowego

4 M. Górzyński, *Planowanie urbanistyczne...*, s. 20-30.

5 H. Lefebvre, *La production de l'espace*, Paris 1974; D. Bachmann-Medick, *Cultural turns. Nowe kierunki w naukach o kulturze*, przeł. K. Krzemieniowa, Warszawa 2012.

6 Muzeum Historii Miasta Zduńska Wola (dalej: MHMZW), sygn. 010828008 3 (plan z 1825); sygn. 25052018 (1902) i sygn. 26052018 (1907). Por. także Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Zbiór kartograficzny, sygn. 488-35 (plan z 1825), sygn. 488-37 (1899), sygn. 492-129 (1913).

7 J. Śmiałowski, *Zduńska Wola. Monografia miasta do 1914 roku*, Łódź 1974, por. tab. XXII i XXIII tamże oraz rozdział *Ogólne warunki życia*, s. 187-228. Por. też *Stulecie miasta Zduńskiej-Woli 1825-1925*, red. L. Wicher, Zduńska Wola 1925.

8 Por. np. J. Kozłowski, *Bicyklem na Cygę*, Zduńska Wola 1996; tenże, *Opowieści z miasta nad Brodnią*, Zduńska Wola 2010; A. Sznajder, *Sekrety Sieradza i Zduńskiej Woli*, Łódź 2016; *Monografia gminy Zduńska Wola. Od rozbiorów do współczesności*, red. J. Stulczewski, Z. Włodarczyk, Zduńska Wola 2023.

9 *Spółeczeństwo i dzieje ziem powiatu zduńskowolskiego w walce o niepodległość*, red. J. Stulczewski, Zduńska Wola 2018.

10 M. Budkiewicz, *Kościelne dzieje Zduńskiej Woli*, Zduńska Wola 2017; tenże, *Parafie w gminie Zduńska Wola*, [w:] *Monografia gminy Zduńska Wola...*, s. 561-644; *Między wiarą a tożsamością. Protestanci na ziemiach Polski centralnej*, red. J. Stulczewski, Zduńska Wola 2020.

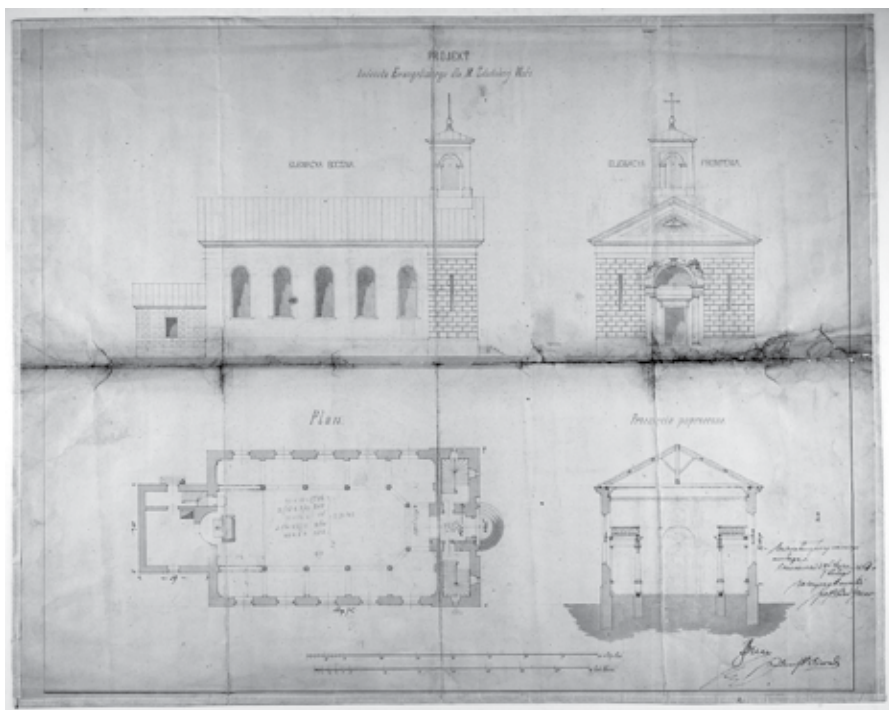
11 Np. M. Gmyrek, *Sztuka Zduńskiej Woli*, „Na Sieradzkich Szlakach” 2017, nr 1, s. 24-26.

w Karsznicach¹² czy dzieje nazewnictwa miejskiego¹³ – Czytelnicy nie znajdą zbyt wielu informacji o urbanistycznych przemianach Zduńskiej Woli. Stąd, podjęcie tego tematu – na zaproszenie Prezesa Towarzystwa Przyjaciół Zduńskiej Woli, Jarosława Stulczewskiego¹⁴ – jest tym bardziej zasadne. W pierwszej części tekstu omówię strukturę przestrzenną miasta w momencie opracowania planu jego dalszego rozwoju w początkach XX w., następnie zrekonstruuje działania władz – magistratu – w tej mierze, rekonstruując sam plan regulacyjny i możliwości jego oddziaływania na dalsze losy urbanistyczne Zduńskiej Woli.

Struktura przestrzenna Zduńskiej Woli

Na wstępie należy zaznaczyć, że historyczny układ przestrzenny Zduńskiej Woli składa się z kilku podstawowych elementów: dawnego zespołu dworskiego z rezydencją Złotnickich z ogrodem i przyległymi ulicami (tzw. jurydyka, włączona w granice miasta w 1899 r.) i położonego na północny-zachód od jurydyki zespołu kwartałów budowlanych wokół rozległego (ok. 1,5 ha) placu targowego – rynku, wytyczonego zapewne w okresie lokacji miasta, w latach dwudziestych XIX w.¹⁵ Plac rynkowy, z wybudowanym na jego środku przez Złotnickich gmachem handlowo-usługowym dla kupców (istniejącym do okresu II wojny światowej), od południa przylega do szerokiego (ok. 23-25 metrów) traktu drogowego, który po regulacji w latach trzydziestych XIX w. jako szosa rządowa łączy Łódź i Łask z Sieradzem, a dalej, poprzez odgałęzienia, z Kaliszem i Wieluniem¹⁶. W tej południowej części, z rynku wybiegają trzy ulice – dwie na trakcie przelotowym i jedna na południe, poprzez tereny dóbr szlacheckich i folwarku proboszczowskiego. Natomiast po stronie północnej z rynku wyprowadzono dwie ulice, załamane pod kątem 45 stopni do osi podłużnej placu; zapewniały one dojazd do centrum targowego miasteczka od strony sąsiednich wsi i Szadku.

- 12 R.J. Łęski, A. Sznajder, *Karsznice. Od parowozu do elektryki*, Zduńska Wola 2016; J. Szkudliński, *Magistrala węglowa – zapomniany projekt infrastrukturalny odrodzonej Polski*, [w:] *Spółeczeństwo i dzieje ziem...*, s. 209-216; J. Madaliński, *Magistrala z perłą w tle. Karsznice na łamach prasy w latach 1930-1939*, Zduńska Wola 2023.
- 13 J. Stulczewski, *Zmiany nazw ulic i placów w Zduńskiej Woli*, „Rocznik Zduńskowski” 2024, t. 2, s. 39-60.
- 14 Por. wykaz wydawnictw Towarzystwa Przyjaciół Zduńskiej Woli: <https://www.tpzw.pl/?wykaz-wydawnictw,328>, oraz „Rocznik Zduńskowski”, ukazujący się od 2023 r.: <https://rocznik.tpzw.pl/> [4.02.2025].
- 15 Por. plan terytorium nowego miasta, wydzielonego z dóbr Zduńska Wola, w opracowaniu geometry W. Bergemanna z 1825 r., z oznaczeniem tzw. jurydyki zespołu dworskiego, ulic sąsiednich – Belweder, Zamkowej, Petroneli, Przechodniej, traktu zachód-wschód (Honoraty i Stefana) z Rynkiem i wyprowadzonymi z niego na północ ul. Maurycego, Juliusza i ich łącznicą z traktem szadkowskim – Ogrodową. Zob. AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 488-35; MHMZW, sygn. 010828008 3.
- 16 Por. np. D. Pawelec, *Szlaki komunikacyjne w historii Zduńskiej Woli*, „Na Sieradzskich Szlakach” 2017, nr 1, s. 45-51.

Ryc. 1. *Projekt kościoła Ewangelickiego dla M. Zduńskiej Woli*, proj. budowniczy powiatu sieradzkiego, ok. 1861. Projekt ten nie doczekał się realizacji w zakładanych kształtach. Zwraca uwagę typowa, skromna architektura urzędowego klasycyzmu w Królestwie Polskim
Źródło: AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 13-13

Pierwotna zabudowa rękodzielniczej kolonii została wzniesiona przez Złotnickich (w okresie lokacji miasta w 1825 r. i w kolejnych dekadach) lub z ich inicjatywy przy ulicach, wytyczonych w południowym oraz północnym sąsiedztwie zespołu dworskiego, głównie w kwartałach pomiędzy *jurydyką* a szosą rządową. Oprócz powtarzalnych, typowych projektów domów tkaczy i innych rękodzielników, w otoczeniu dworu, przy szerokiej alei reprezentacyjnej (ob. al. T. Kościuszki) powstał nowy, murowany kościół ewangelicko-augsburski (1866-1868, znacząco przebudowany w końcu XIX stulecia)¹⁷ oraz, po długim okresie budowy, monumentalna świątynia rzymsko-ka-

17 Parafia ewangelicko-augsburska powstała w 1827 r., a pierwszy dom modlitwy z muru pruskiego znajdował się przy ul. Maurycego (ob. Getta Żydowskiego), w rejonie na północny-zachód od placu rynkowego. W początkach lat sześćdziesiątych XIX w. podjęto decyzję o budowie nowej, większej i murowanej świątyni. Por. projekt z 1861 r.: AGAD, Zb. kart., sygn. 13-13. Plany miał sporządzić architekt Kobyliński; zachowaną do dziś świątynię gruntownie przebudowano pod koniec XIX w. Por. K. Stefański, *Ewangelicko-augsburskie*

tolicka (1872-1888), ulokowana na rozległym placu w zachodnim sąsiedztwie siedziby Złotnickich¹⁸; z kolei skromniejsza od tych budowli, ale również murowana synagoga (1858, rozbudowana w 1893) znajdowała się przy ul. Sieradzkiej¹⁹. Gdy dawni właściciele Zduńskiej Woli ostatecznie przestali pełnić w mieście istotne funkcje gospodarcze i patronalne, a ich rezydencję wykupili prywatni przedsiębiorcy²⁰, w południowo-wschodnim sąsiedztwie *jurydyki* na przełomie XIX i XX w. powstał kompleks browaru z komercyjnym ogrodem rozrywkowym, założonym na wzór łódzkiego Helenowa²¹.

W miarę wzrostu ludności i stopniowego zabudowywania frontowych działek wzdłuż głównej szosy i pierzei rynkowych, Zduńska Wola nabrała charakteru miasteczka, o układzie przestrzennym skupionym wzdłuż długiej linii głównego traktu i najbliższych rynkowi kwartałów. Jak pisali znani krajoznawcy Aleksander Janowski i Leonard de Vredmon Jacques, w początkach XX w. Zduńska Wola jawiła się podróżnym jako „miasto do niedawna jednej ulicy”, rozłożone wokół głównego, tętniącego życiem handlowym i przemysłowym traktu, z licznymi fabrykami pośród „pospolitych domków”, o populacji zajętej przeważnie pracą wytwórczą²². Można chyba zaryzykować tezę, że Zduńska Wola sprzed 120 lat to typowe miasto ówczesnej cywilizacji przemysłowej: niewielki do niedawna ośrodek handlowy, rękodzielniczy i rolniczy, przechodzący szybką przemianę wskutek napływu ludności, borykający się ze skutkami współistnienia różnych form produkcji rękodzielniczej i przemysłowej, z deficytem podstawowych usług publicznych i zmiennymi koniunkturami gospodarczymi oraz politycznymi²³.

budownictwo kościelne w okręgu łódzkim w pierwszej połowie XIX w., „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1992, z. 3, s. 243-269, tu s. 265; J. Stulczewski, *Parafia Ewangelicko-Augsburska w Zduńskiej Woli i jej wybitni synowie*, [w:] *Między wiarą a tożsamością...*, s. 111-136.

- 18 Szczegółowo budowę istniejącej do dziś, monumentalnej świątyni opisał ks. M. Budkiewicz, *Kościelne dzieje...*, szczeg. s. 94-119; tenże, *Parafie w gminie Zduńska Wola*, [w:] *Monografia gminy Zduńska Wola...*, s. 592-600.
- 19 Synagoga została zburzona w czasie II wojny światowej. Por. *Synagogue in Zduńska Wola*, „Virtual Shtetl”, <https://sztetl.org.pl/en/towns/z/285-zdunska-wola/112-synagogues-houses-of-prayer-and-others/90345-synagogue-zdunska-wola>, [4.02.2025]. O przemianach liczebności miejscowych związków wyznaniowych, por. także E.H. Nejman, *Zduńskowolskie parafie na przestrzeni lat w ujęciu statystycznym*, „Rocznik Zduńskowski” 2023, t. 1, s. 113-123.
- 20 O roli Złotnickich w procesie powstania miasta por. J. Śmiałowski, *Zduńska Wola. Monografia...*, s. 14-31; A. Sznajder, *Sekrety...*, s. 18-21. W 1874 r. dawny zespół dworski kupił kupiec i przedsiębiorca z Kalisza, Izrael Tykociner; w 1898 r. odsprzedał dwór i browar A. Warszawskiemu, od którego w 1902 r. przedsiębiorstwo nabył Z. Anstadt, znacznie inwestując w browar i ogród rozrywkowy, zob. s. 21 tamże.
- 21 M. Milecka, *Walory przyrodniczo-kulturowe Parku Miejskiego w Zduńskiej Woli – „przyrodniczej perły” województwa łódzkiego*, Toruń 2018, s. 32-60.
- 22 Przypomniał to niedawno ks. M. Budkiewicz, *Kościelne dzieje...*, s. 50-55.
- 23 J. Śmiałowski, *Zduńska Wola. Monografia...*, s. 60-97, 123-186.

Jak uważał pierwszy monografista dziejów miasta, J. Śmiałowski, Zduńska Wola – jako XIX-wieczne miasteczko prywatne, ośrodek przemysłu tkackiego, podobny do wielu innych tego typu miasteczek na pograniczu kaliskiego i łęczycko-sieradzkiego²⁴ – na przełomie XIX i XX w. stała się ośrodkiem zależnym od przemysłu łódzkiego i przez tamtejsze firmy wykorzystywanym jako rezerwuarnie taniej pracy nakładczej²⁵. Szybko zmieniała się też struktura demograficzna. Jeśli w 1859 r. księgi ludności miasta wykazywały 5418 mieszkańek i mieszkańców, a w 1899 r. już 15 tys., to szczególnie intensywne zmiany cechowały lata 1899-1902, gdy populacja Zduńskiej Woli wzrosła do ok. 20 tys. osób²⁶.

Koncepcje rozbudowy i regulacji urbanistycznej z początku XX w.

Choć zdecydowana większość gruntów w Zduńskiej Woli należała do prywatnych właścicieli – posiadaczy domów i kamienic, przedsiębiorstw, fabryk czy związków wyznaniowych – funkcję regulatora przestrzeni urbanistycznej pełniły organy państwowe ówczesnego Cesarstwa Rosyjskiego. W mieście urzędował magistrat, złożony z mianowanego przez władze burmistrza, kilku urzędników i ławników; był to w realiach Królestwa Polskiego organ o kompetencjach administracyjnych i przeważnie poruczonych przez władze wyższe, pozbawiony samorządu, ale pozostający w bliskim kontakcie z miejscową społecznością²⁷. Nadzór nad działaniami magistratu sprawował naczelnik powiatu sieradzkiego i, wyżej w hierarchii, urząd gubernialny w Kaliszu. Warto dodać, że miasto nie miało własnego architekta – większość zamówień na projekty budowlane kierowano do inżyniera-architekta powiatu sieradzkiego, ewentualnie do projektantów działających na rynku prywatnym, a w przypadku szczególnie znaczących inwestycji – jak kościół rzymskokatolicki – zapraszano budowniczych z dużych ośrodków (w tym wypadku – Bronisława Mulałowicza). Podobnie jak inne miasteczka na prowincji Królestwa Polskiego, Zduńska Wola nie dysponowała imponującym budżetem, a zgodnie z polityką rosyjskich władz rządowych, nie stwarzano możliwości do zaciągania kredytów na inwestycje komunalne²⁸. Mimo to, decyzja o budowie linii kolejowej z Warszawy

24 By wymienić choćby tylko Dąbie nad Nerem, Turek i Uniejów jako miejscowości rządowe czy Aleksandrów i Konstantynów Łódzki jako miasteczka prywatne. Por. W. Ostrowski, *Świetna karta z dziejów planowania w Polsce 1815-1830*, Warszawa 1949.

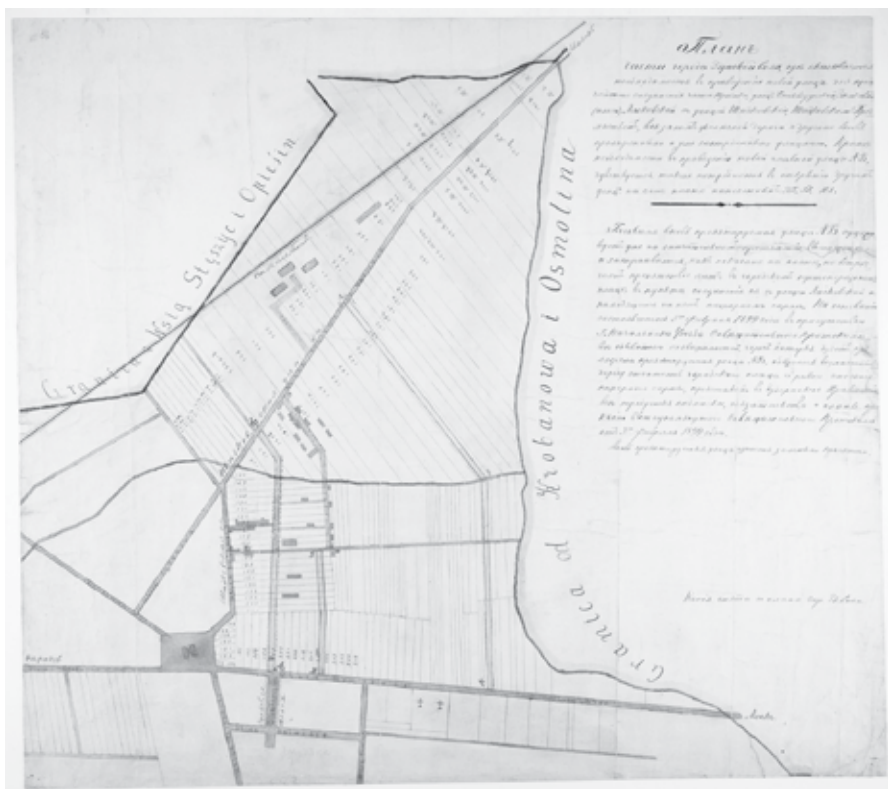
25 J. Śmiałowski, *Zduńska Wola. Monografia...*, s. 6-8, 32-97.

26 Tamże, s. 100, tabela 7; M. Michalski, *Spółeczeństwo miast Szadek i Zduńska Wola oraz gmin wiejskich Szadek, Zapolice i Zduńska Wola w okresie międzywojennym (1918-1939)*, [w:] *Spółeczeństwo i dzieje ziem powiatu...*, s. 87-106, tabela 1.

27 A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego oraz prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskim*, t. 1, Warszawa 1880, s. 322-327; J. Burza, *Starania o samorząd miejski w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku*, praca mgr, IH UW, pod kier. M. Nietykszy, Warszawa 1988.

28 J. Śmiałowski, *Zduńska Wola. Monografia...*, s. 193-198. Por. przykładowe budżety

przez Łódź do Kalisza (1899) – i uzgodnienie lokalizacji dworca na północny-wschód od centrum Zduńskiej Woli, przy trakcie Szadkowskim, zaktywizowały lokalne władze.

Ryc. 2. Plan fragmentu Zduńskiej Woli z pokazaniem nowoprojektowanych ulic w północno-wschodniej części miasta, 1899

Źródło: AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 488-37

Już w 1899 r. kierowany przez burmistrza Józefa Jankowskiego magistrat rozpoczął projektowanie nowych ulic i kwartałów na wschód od placu rynkowego. Celem było nie tylko uporządkowanie nowych obszarów budowlanych dla przemysłu, ale i lepsze połączenie ruchliwej szosy łódzkiej z terenami przyszłej dzielnicy składowej i przemysłowej, tworzącej się w sąsiedztwie projektowanej stacji kolejowej. Świadectwem tych działań

Zduńskiej Woli z tego czasu: APŁ, RGK, sygn. 3760 (budżet z 1899 r. na ok. 9500 rub. wg planu); sygn. 4121 (budżet na 1907 r. na ok. 24 tys. rub.); sygn. 4397 (budżet na 1912 r. na ok. 26 tys. rub.). Z większych inwestycji jeszcze z lat osiemdziesiątych XIX w. należy wymienić nową rzeźnię miejską, por. APŁ, RGK, sygn. 2971. Zob. B. Bouffał, *Gospodarka finansowa zarządów miejskich w Królestwie Polskim (z wyjątkiem Warszawy)*, Warszawa 1905; B. Markowski, *Finanse miast Królestwa Polskiego*, t. 1, Kielce 1913.

jest m.in. zachowany w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych plan z koncepcją przedłużenia ówczesnej Zamkowej (ob. al. Kościuszki) do Szadkowskiej i wytyczenia kilku ulic równoległych, spinających trakty szadkowski i łódzki²⁹. Nowe ulice miały otrzymać znaczną szerokość, wynikającą z ówczesnych norm prawa budowlanego w Cesarstwie Rosyjskim (ok. 10 sążni – 21,3 metra przekroju), pozwalającą nie tylko na dogodną komunikację, ale i obsadzenie ich obustronnie drzewami. Budowa tych dróg była szczególnie istotna wobec nowych inwestycji przemysłowych w tym rejonie i zwiększenia atrakcyjności dotąd słabo zagospodarowanej, wschodniej części miasta.

Ryc. 3. Fragment ogólnego planu miasta Zduńskiej Woli w guberni kaliskiej i powiecie sieradzkim, sporządzonego na podstawie planu z 1825 r. w roku 1902 przez geometrę W. Dymitrowicza, z pokazaniem nowych założeń urbanistycznych – dzisiejszych ul. Dąbrowskiego, Królewskiej, Przejazd, Inżynierskiej i Placu Krakowskiego (ówczesnego Nowego Rynku)

Źródło: MHMZ, sygn. 25052018

Do 1902 r. zamierzenia te, stopniowo realizowane poprzez wykup niezbędnych do regulacji działek, poszerzono o koncepcję nowych przecznicy na osi północny-zachód – południowy-wschód, łączących projektowane przedłużenie Zamkowej i też planowaną, równoległą ul. Towarową, biegnącą w pobliżu wschodnich granic Zduńskiej Woli. Na osi tych nowych ulic magistrat zaproponował budowę obszernego (ok. 1,5 ha) tar-

29 AGAD, Zb. kart., sygn. 488-37.

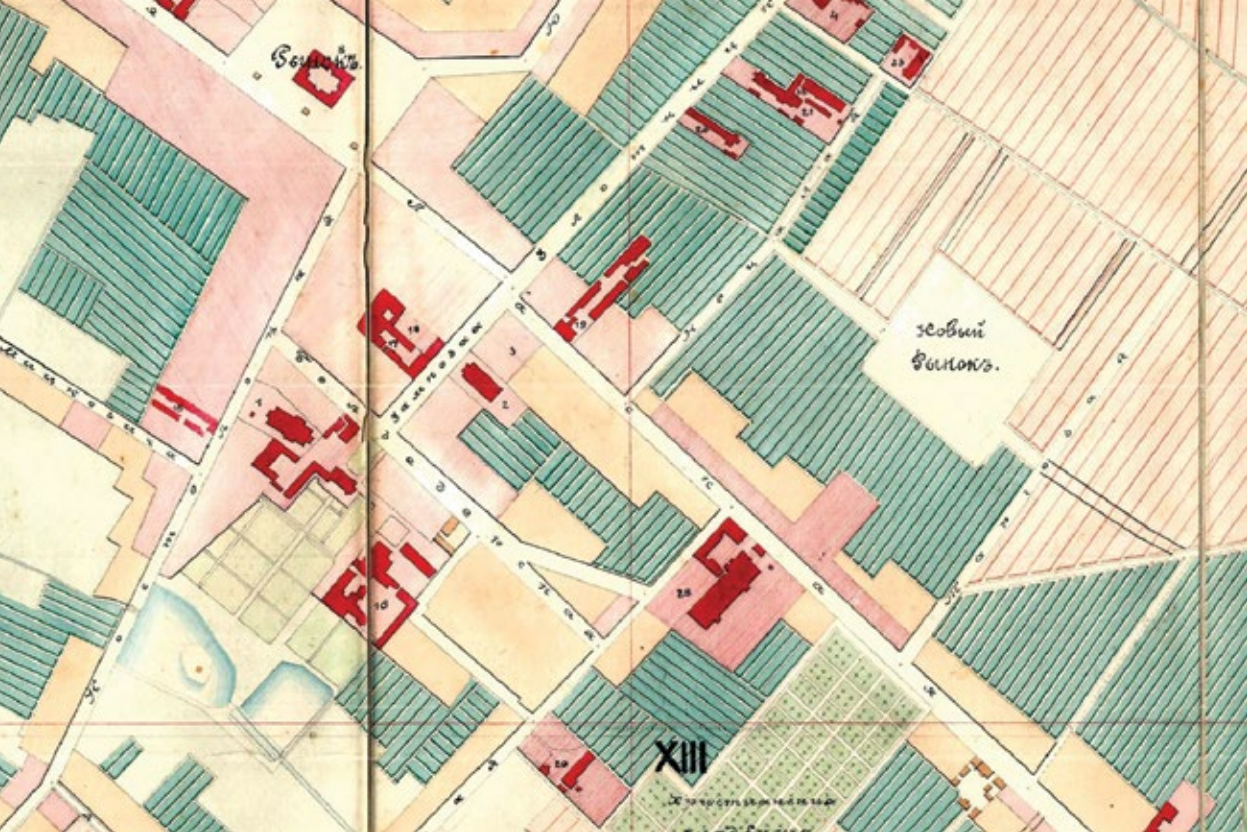
gowiska (Nowego Rynku)³⁰. Wytyczenie tego prostokątnego placu z czterema ulicami miało odciążyć istniejący Rynek i zapewne, po przeniesieniu targów, umożliwić budowę zieleńców na starym placu targowym. Gdy jesienią 1902 r. do Zduńskiej Woli dotarły pierwsze pociągi, sprawa budowy nowej dzielnicy była w toku, a do 1904 r. wykupiono sporą część gruntów, potrzebnych do otwarcia ulic i placu, nazywanego w dokumentach także rynkiem bydłowym lub świńskim³¹. Przedłużenie Zamkowej – nazwanej, na cześć założyciela miasta, mianem Złotnickiego – jako zadrzewionej, eleganckiej ulicy między dawnym dworem a traktem łódzko-kaliskim rozplanowano i budowano w tym samym czasie, tworząc nowe, istotne połączenie centrum miasta z dworcem, ulokowanym na północno-wschodniej granicy Zduńskiej Woli. O znaczeniu tej ulicy w planach ówczesnych władz świadczy nie tylko jej szerokość, ale i ulokowanie tu ważnych inwestycji – w tym siedziby Ochotniczej Straży Ogniowej w reprezentacyjnym gmachu, domu modlitwy baptystów – oraz plany budowy ratusza w tym rejonie. Dla wszystkich tych i innych zamierzeń integrującym narzędziem powinien być plan regulacyjny miasta, całościowo porządkujący kierunki działania władz na kolejne dekady.

Jak już zauważyłem na wstępie, w maju 1905 r. gubernator kaliski M. Nowosilcow próbował zmobilizować magistraty miast w podległej mu guberni do sporządzenia kompleksowych projektów zabudowania, zgodnie z obecnymi potrzebami i porządkiem prawnym, nakładającym taki obowiązek³². Należy wyjaśnić, że w realiach Królestwa Polskiego plan regulacyjny był dokumentem obejmującym dane miasto w jego całościowych granicach. Powstawał w efekcie procedury administracyjnej, przewidującej zlecenie pomiarów geodezyjnych, ich przeprowadzenie, sprawdzenie i przyjęcie, powołanie złożonej z przedstawicieli władz i mieszkańców komisji regulacyjnej – opracowującej wraz z geometrami i architektami powiatu lub guberni koncepcję uporządkowania i zabudowania terenów miejskich. Rysunki projektowe w wersji urzędowej kreślono i malowano wedle znormalizowanego wzoru, wprowadzonego w Cesarstwie Rosyjskim w latach 1868-1870, z typizacją znaków kartograficznych i wyróżnieniem dwóch typów dokumentów – *planu istniejącego położenia* (uproszczonego planu poglądowego, pokazującego aktualny kształt przestrzenny danego ośrodka, z wrysowaniem głównych ulic, kwartałów, ważniejszych budynków oraz szkicem wytyczenia nowych ulic, placów, terenów publicznych) i *planu projektowanego położenia* (uproszczonego planu poglądowego, pokazującego kształt przestrzenny miasta po wprowadzeniu w życie wszystkich zapisów projektu regulacji i rozbudowy). Plany wraz z dokumentacją (opisy topograficzne, statystyki ludnościowe, protokoły komisji regulacyjnych z ogólnym opisem i wyjaśnieniem koncepcji uregulowania przestrzennego) przedkładano do zaopiniowania w administracji budowlanej guberni, następnie wysyłało je do Komitetu Techniczno-Budowlanego

30 MHMZW, sygn. 25052018.

31 Archiwum Państwowe w Łodzi Oddział w Sieradzu (dalej: APŁOS), Akta miasta Zduńskiej Woli (dalej: AMZW), sygn. 29.

32 APŁ, RGK, sygn. 4053, Gubernator kaliski do wszystkich naczelników powiatów oraz magistratu Kalisza, 16 maja 1905 r. (st. stylu), nr 1727.

Ryc. 4. Fragment planu istniejącego położenia miasta Zdunskiej Woli z roku 1907, w opracowaniu W. Dymitrowicza, zgodnym z instrukcją kartograficzną i mierniczą MSW Cesarstwa Rosyjskiego z lat 1868-1870. Widoczne centrum miasta i jego nowa dzielnica, z ulicami, placami, zabudową murowaną (kolor ceglasty), drewnianą (jasny brąz), ważniejszymi budynkami publicznymi i fabrycznymi (wyróżnione czerwienią), ogrodami i gruntami ornymi (zielone i jasnobrązowe szrafowania i wypełnienia)
Źródło: MHMZ, sygn. 26052018

MSW w stolicy carskiego imperium. Finalnie, po poprawkach, aby stać się aktami prawa miejscowego, dokumenty te musiały jeszcze otrzymać sankcję monarszą³³. Obowiązek posiadania planów regulacyjnych wynikał zarówno z polskiego prawa z okresu autonomicznego Królestwa Polskiego (1820), jak i z kolejnych wersji rosyjskiej ustawy budowlanej. Warto jeszcze dodać, że co do zasady, bardzo licznie sporządzane w guberniach Królestwa Polskiego plany były dokumentami ustalającymi stosunki pomiędzy terenami publicznymi i prywatnymi kwartałami budowlanymi różnorodnego przeznaczenia. Ich zatwierdzenie nie uruchamiało konieczności przebudowy miasta, a normowało postępowanie administracji w zarządzaniu rozwojem i prywatnym ruchem budowlanym.

Gdy wczesnym latem 1905 r. władze Zdunskiej Woli rozpatrzyły poruczoną przez gubernatora sprawę, stwierdzono, że³⁴:

33 Por. M. Górzyński, *Planowanie urbanistyczne...*, s. 71-102.

34 APŁ, RGK, sygn. 4053, Protokół z posiedzenia Magistratu Zdunskiej Woli, 24 czerwca 1905 r., tłum. Justyna Danik.

„[...] sporządzenie regulacyjnego planu miasta jest potrzebne i pożądane, tym bardziej, że Zduńska Wola jest miastem fabrycznym, w ostatnim czasie szybko się rozwija i zabudowuje, a przy tym, z powodu braku planu, chaotycznie [...]”.

Zduńskowolska administracja miała już konkretnego oferenta, który zgodził się przeprowadzić akcję pomiarową miasta. Był nim pracujący dla jednej z komisji ds. włościańskich geometra przysięgły Władimir Dymitrowicz. Koszty pomiaru, opracowania arkuszy kartograficznych, rejestrów pomiarowych, opisów topograficznych i przygotowania na ich podstawie planów regulacyjnych, w porozumieniu z magistratem i urzędem powiatowym – szacowane na 2300 rub. – miała ponieść kasa miejska³⁵. Jesienią 1905 r. władze zatwierdziły projekty kontraktów z W. Dymitrowiczem, który zobowiązał się także do przygotowania analogicznej dokumentacji pomiarowej i rozrysowania planów urbanistycznych dla Sieradza³⁶.

W przypadku obu miast, leżących na szlaku kolei warszawsko-kaliskiej, W. Dymitrowicz opracował dokumentację geodezyjną w latach 1905-1908, napotykając przy tym na liczne problemy, dotyczące m.in. struktury własności w obrębie przedmieść i wyznaczenia granic obu ośrodków w terenie³⁷. W przypadku Zduńskiej Woli pomiar otrzymano prawdopodobnie w 1907 r.; na jego podstawie powstał plan poglądowy *istniejącego położenia*, zachowany do dziś w Muzeum Miasta Historii Miasta Zduńskiej Woli, datowany na ten właśnie rok³⁸. W tym samym czasie władze miasta, kierowane przez p.o. burmistrza Leona Bedrykowskiego, wspólnie z inżynierem-architektem powiatu sieradzkiego Władysławem Oraczewskim oraz W. Dymitrowiczem opracowały nieznaną dziś z oryginału koncepcję *planu projektowanego położenia*³⁹. Akta trafiły do urzędu gubernialnego w Kaliszu, gdzie sprawdzenia i korekty dokonał architekt-inżynier

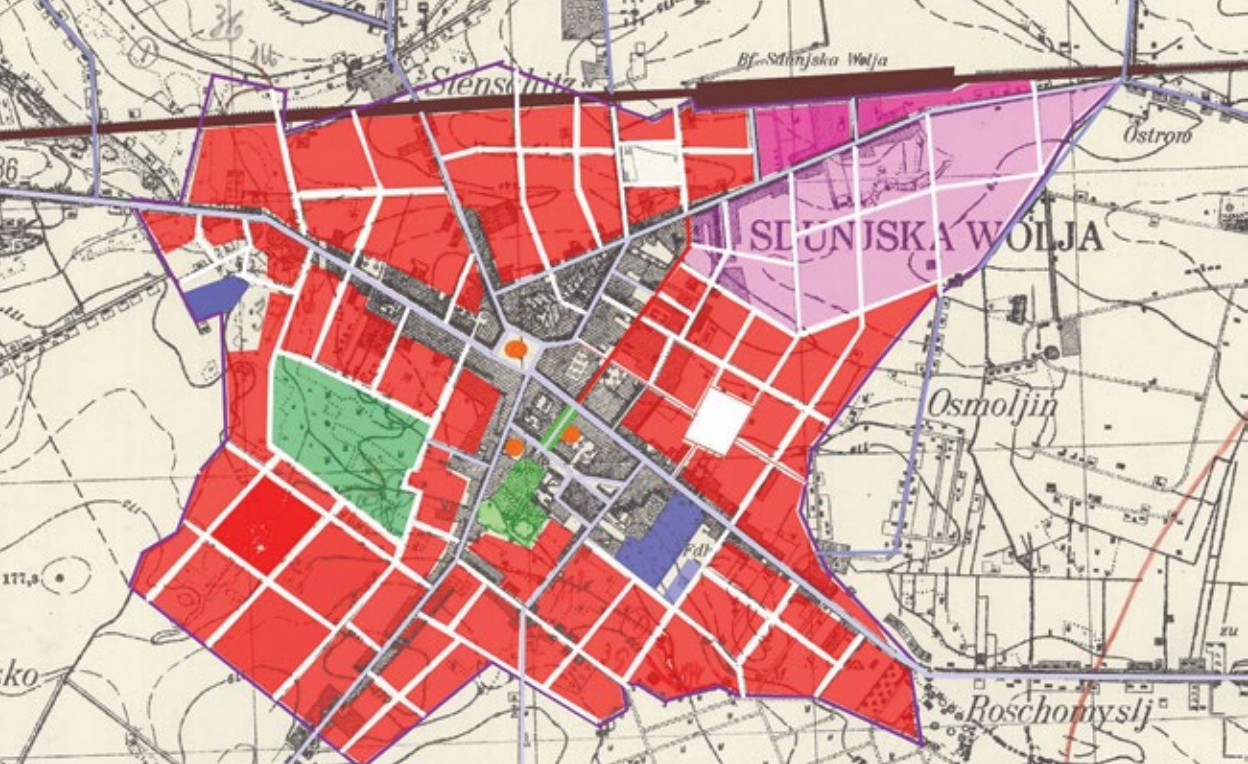
35 Tamże. Zgodzono się na sfinansowanie tych prac z kapitału zapasowego miasta, liczącego nieco ponad 24 tys. rub. (wedle danych magistratu). Z korespondencji wynika, że władze próbowały obciążyć mieszkańców tym wydatkiem, zapewne poprzez oskładkowanie, ale odstąpiono od takiego pomysłu z powodu trudnej sytuacji materialnej populacji Zduńskiej Woli.

36 APŁ, RGK, sygn. 4053, Naczelnik powiatu sieradzkiego do Rządu Gubernialnego w Kaliszu, raport, 30 września 1905 r.; Notatka Gubernialnego Inżyniera Pinajewa, 7 (?) października (?) 1905 r. Zob. APŁOS, AMZW, sygn. 30, k. 5-8 (kontrakt z W. Dymitrowiczem).

37 APŁ, RGK, sygn. 4053, W. Dymitrowicz do Naczelnika powiatu sieradzkiego, w odpowiedzi na pismo nr 8692 z 12 lipca 1910 r.

38 MHMZW, sygn. 26052018. Jest to wstępna, nieukończona wersja planu, bez naniesień propozycji regulacyjnych – ale z ukazaniem istniejącego zagospodarowania przestrzennego miasta.

39 Zachowały się litograficzne odbitki jego uproszczonej wersji, służące później władzom przy różnych postępowaniach administracyjnych, por. AGAD, Zb. kart., sygn. 492-129; APŁ, RGK, sygn. 4588, załączone plany z koncepcją sieci oświetlenia elektrycznego miasta, 1913 r. Materiał ten stanowi podstawę rekonstrukcji.

Ryc. 5. Rekonstrukcja planu regulacyjnego – planu projektowanego położenia – Zduńskiej Woli z roku 1907. Oznaczenia: linie: a) błękitne – istniejące w 1907 r. główne ulice/szo-sy; b) białe – ulice nowoprojektowane; c) zielony – aleja spacerowa; d) bordowy – granica miasta. Wypełnienia: ciemnoszare: kwartały miasta, zabudowane, wg stanu na początek XX w.; czer-wone: nowoprojektowane kwartały budowlane; różowy: duże kwartały budowlane, dogodne dla znaczniejszych obiektów przemysłowych; zielone: istniejący park przy browarze i nowopro-jektowany park publiczny; biały: place publiczne; błękitny: cmentarze; brązowy: linia kolejowa i tereny stacyjne. Pomarańczowymi punktami oznaczono główne dominanty urbanistyczne – ratusz/gościnny dwór, kościoły ewangelicki i katolicki

Źródło: oprac. własne na podstawie mapy topograficznej z okresu II wojny światowej

gubernialny Sergiusz L. Pinajew, w tym samym okresie korygujący też plany Kalisza⁴⁰. Sądząc ze szczątkowo zachowanej dokumentacji tej sprawy, plany regulacji po korektach składano ponownie w 1909 r. w Kaliszu, a rok później W. Dymitrowicz poprawiał jesz-cze arkusze planów *istniejącego położenia* dla obu ośrodków⁴¹. Najprawdopodobniej, jak to było w przypadku wielu innych miast Kongresówki w tym okresie rządów carskich, plan regulacyjny Zduńskiej Woli nie doczekał się zatwierdzenia na najwyższym szczeblu, ale miejsca administracja stosowała go w okresie przed I wojną światową przy zatwier-dzaniu prywatnych projektów inwestycyjnych.

40 M. Górzyński, *Skok w nieznane...*, s. 74-84.

41 APŁ, RGK, sygn. 4053, W. Dymitrowicz do Naczelnika powiatu sieradzkiego, w odpowiedzi na pismo nr 8692 z 12 lipca 1910 r.

Mimo tego, że sam plan regulacyjny najprawdopodobniej nie zachował się, na podstawie dostępnych źródeł, można dokonać częściowej rekonstrukcji zamierzeń urbanistycznych w nim zawartych. Zasadniczym zadaniem tego dokumentu było rozrysowanie nowych terenów budowlanych poprzez zaplanowanie sieci ulic, rozgraniczających kwartały przyszłych działek inwestycyjnych. Po drugie, plan regulacyjny wyznaczał lub uzupełniał tereny publiczne, takie jak place, skwery, parki i cmentarze; w realiach Królestwa Polskiego przeważnie nie zapisywano w nim lokalizacji innych obiektów użyteczności publicznej. W świetle zachowanego *planu istniejącego położenia* z 1907 r. należy zauważyć, że murowana zabudowa Zduńskiej Woli była wówczas skoncentrowana wzdłuż głównych ulic i placu rynkowego, a jedynie w rejonie dawnej siedziby Złotnickich istniały wyodrębnione, zamknięte kwartały budowlane. Z projektowanych od 1899 r. zamierzeń urbanistycznych powstała szeroka arteria ul. Złotnickiego (Dąbrowskiego), ale nie miała ona jeszcze ostatniego odcinka – łącznika do Szadkowskiej. Na planie naniesiono też Nowy Rynek (Plac Krakowski) z częścią obsługujących go ulic, ale ten nowy plac targowy znajdował się na niezabudowanym przedmieściu. W granicach miasta nadal więcej było terenów użytkowanych rolniczo i przeznaczonych na sady, ogrody czy łąki, niż działek zabudowanych. Był to więc sensowny moment na rozplanowanie przyszłej urbanizacji przedmieść.

Bazując na zachowanej w Archiwum Głównym Akt Dawnych, uproszczonej odbitce planu regulacyjnego, jak i znajomości innych tego typu dokumentów, można zauważyć, że komisja regulacyjna zaproponowała kilka obszarów działania:

- dalszą rozbudowę nowej dzielnicy wschodniej pomiędzy traktami łódzkim i szadkowskim, z dokończeniem wytyczania ulic, zapewniających obsługę komunikacyjną Nowego Rynku, przebiegiem Złotnickiej do Szadkowskiej, wytyczeniem projektowanej od 1899 r. wschodniej obwodnicy, spinającej obie szosy, ul. Towarowej – i powiązanie tych głównych dróg o szerokości 10 sążni (ok. 21,3 m.), uzupełnionych węższymi przecznicami, w układ 25 różnej wielkości kwartałów budowlanych, z których te znacznie rozleglejsze na północy, w pobliżu stacji kolejowej, przewidziano zapewne dla dużych inwestycji przemysłowych i logistycznych;
- rozplanowanie 16 nowych kwartałów budowlanych w południowo-wschodniej części miasta, w widłach szosy łódzkiej (Łaska) i ul. Kościelnej, opartych o przeważnie regularną sieć dużych, prostokątnych lub wielobocznych obszarów do zabudowy, z pozostawieniem kompleksu cmentarza przy trakcie łódzkim oraz części pastwisk miejskich;
- urbanizację południowo-zachodniej dzielnicy Zduńskiej Woli w ówczesnych granicach, z zaprojektowaniem ok. 22 różnej wielkości kwartałów na przeważnie niezabudowanym terenie, z ulicami równoległymi lub prostopadłymi do głównych traktów – Kościelnej i Sieradzkiej, z przebiegiem nowej ulicy równoległej do Kościelnej w rejonie starego rynku, a także z lokalizacją ponad 6-hektarowego terenu dla parku miejskiego, częściowo na gruntach probostwa katolickiego, wzdłuż strumienia Pichny, w rejonie dzisiejszej ul. A. Mickiewicza;
- rozplanowanie rozległych kwartałów budowlanych w północnej części miasta,

wyznaczonych przez ulice wychodzące z głównych traktów komunikacyjnych, takich jak Ogrodowa, Szadkowska czy Stęszycka, z dużymi obszarami do zabudowy – i być może lokalizacją jeszcze jednego, zbliżonego do prostokąta placu publicznego lub dla inwestycji komunalnych, w rejonie dzisiejszej ul. Wodnej.

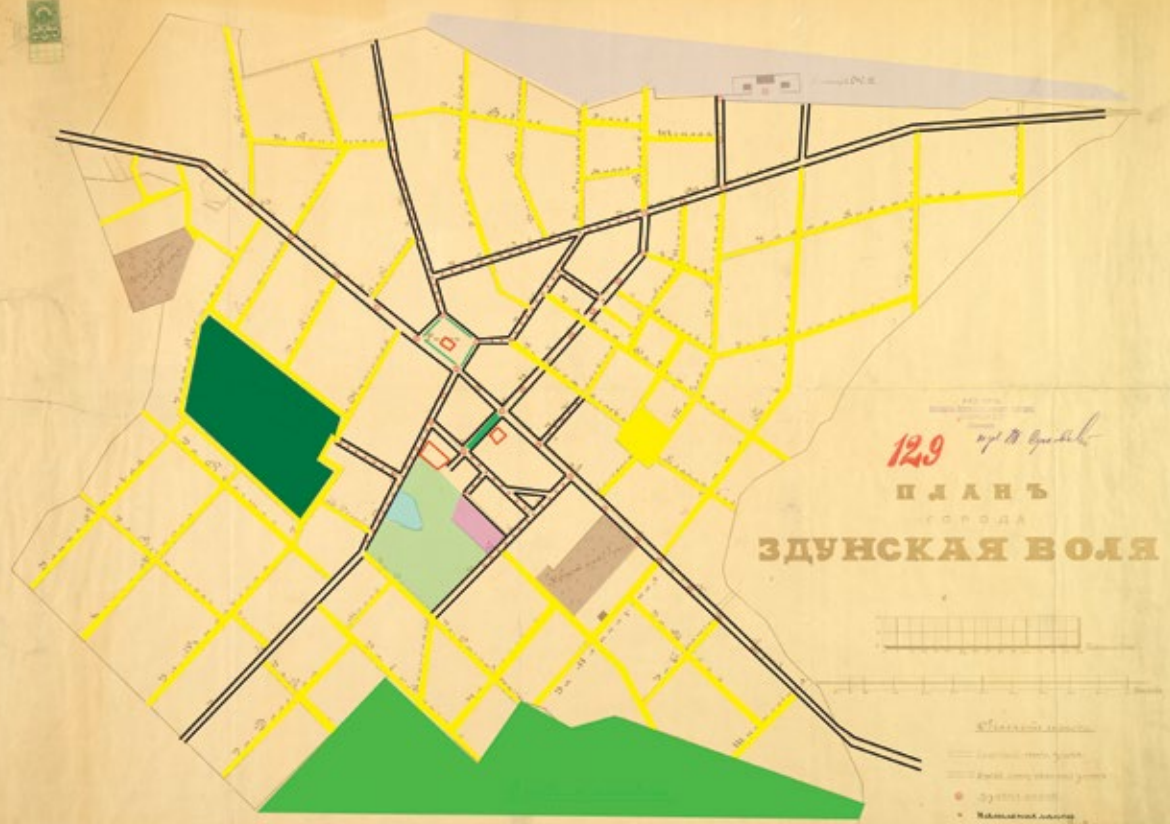
Plan ten zakładał urbanizację ówczesnych przedmieść poprzez budowę ok. 47 nowych ulic (lub regulację i przedłużenie istniejących), wyznaczenie obszernego parku publicznego i być może – trzeciego w mieście placu o funkcjach targowych/handlowych. Nie przewidywano żadnych istotnych korekt w istniejącym układzie przestrzennym miejscowości, skupiając się na otwarciu nowych terenów budowlanych poprzez nałożenie na tereny nieurbanizowane kilku siatek kwartałów o przeważnie regularnej formie. Można zauważyć, że część z projektowanych ulic wyznaczano po śladzie istniejących dróg narolnych, co znacząco ułatwiłoby działania regulacyjne. Oprócz parku miejskiego niewątpliwie część szerokich ulic byłaby zadrzewiona, a podobnie jak w planach dla wielu innych miast, stary plac rynkowy zamieniono by w przyszłości na skwer. Ubogość, z naszej dzisiejszej perspektywy, terenów publicznych, wynikała z ówczesnych możliwości działania władz miejskich Zduńskiej Woli, tak jak w przypadku innych ośrodków w Kongresówce, skrzepowanych polityką organów rosyjskich, z niechęcią do aktywnego inwestowania komunalnego w podbitym kraju, blisko granicy z krajami niemieckimi, z którymi Rosja szykowała się do wojny. Był to więc typowy plan inżynierskiej z ducha regulacji terenów miasta, zabezpieczenia dla jego przedmieść sensownej sieci komunikacyjnej i rozległych obszarów do podziału na nowoczesne, duże działki budowlane, obliczony na stopniową implementację w przeciągu wielu kolejnych dekad – przy założeniu koniunktury gospodarczej. Dokument ten, choć powstał w erze Rewolucji 1905 r., prezentował myślenie o mieście jako o obszarze działania wolnorynkowego kapitalizmu, gdzie inicjatywa władz miejskich jest ograniczona do tytułowej regulacji – ustalenia podstawowego minimum dla inwestorów w postaci sieci komunikacyjnej i rezerwacji działek dla ograniczonego katalogu terenów publicznych⁴².

Warto jeszcze na marginesie dodać, że komisja regulacyjna zaproponowała kompletny zestaw nazw dla nowych ulic w Zduńskiej Woli, czytelny na zachowanej odbitce z AGAD – i opublikowany w polskim tłumaczeniu przez J. Śmiałowskiego⁴³. To zagadnienie niewątpliwie zasługuje na uwagę badaczy w kontekście innych, podobnych inicjatyw dla miast Kongresówki, bo w katalogu toponimii przyszłej Zduńskiej Woli znalazły się liczne odniesienia do miejscowej topografii, wytwórczości, lokalnych właściwości terenu czy historii⁴⁴.

42 Katalog podobnego typu rozwiązań znajdziemy w ówczesnym planie dla Kalisza, ale i w większości opracowań urbanistycznych w Królestwie Polskim tamtych lat, por. M. Górzyński, *Planowanie urbanistyczne...*, s. 411-650.

43 Por. J. Śmiałowski, *Zduńska Wola. Monografia...*, tab. XXIII.

44 By wymienić kilka przykładów propozycji dla nowych ulic: Przędzalniana, Składowa, Towarowa, Targowa, Fabryczna, Ciasna, Krzywa, Poprzeczna, Polna, Wodna, Sucha, Miła, Widna, Młynarska, Sadowa, Mała, Daleka, Złota, Widawska, Spacerowa, Jasna, Furmańska

Ryc. 6. Litograficzna odbitka uproszczonej wersji planu regulacyjnego – ucztylniono istniejącą sieć drogową (czarne linie) oraz projektowaną (linie i wypełnienia żółte) oraz istniejące tereny zieleni (jasnozielony, w tym pastwiska) oraz projektowany park (ciemnozielony) i cmentarze (brąz). Podkład: plan Zduńskiej Woli z wrysowaniem projektowanej sieci oświetlenia elektrycznego, 1913.

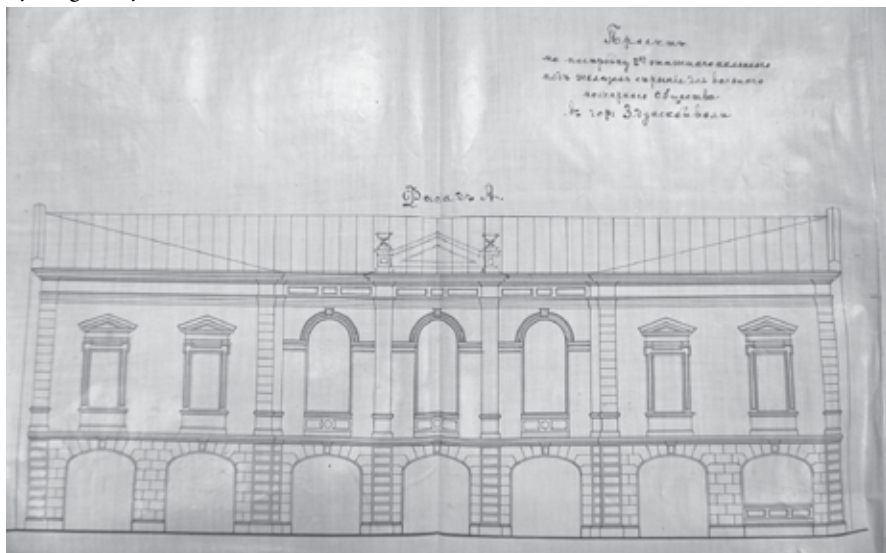
Źródło: AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 492-129

Możliwości oddziaływania planu a późniejsze przemiany miasta – podsumowanie

Zmierając do podsumowania warto zadać sobie pytanie o to, czy opisany powyżej plan oddział na strukturę miasta? Można oczywiście powiedzieć, że większość zapisów tego dokumentu nie doczekała się materializacji, ale jeśli potraktujemy *plan projektowanego położenia* Zduńskiej Woli z 1907 r. jako sumę różnych zamierzeń władz miejskich, odpowiedź nie jest oczywista. Wytyczony po 1902 r. Nowy Rynek (Plac Krakowski) z siecią przecznic, jak i tereny wzdłuż nowej osi łączącej centrum z dworcem – dzisiejsza ulica Dąbrowskiego – ogniskowały przed 1914 r. wiele inwestycji. Szczególnie w erze gospodarczego ożywienia i koniunktury lat 1908-1913 powstało tu wiele nowych, mu-

czy Kupiecka. O zmianach nazw ulic i placów z Zduńskiej Woli por. ostatnio J. Stulczewski, *Zmiany nazw ulic...*, s. 44-45.

rowanych obiektów – fabrycznych, mieszkaniowych czy publicznych⁴⁵. Świadectwem ówczesnych wyobrażeń o typowej miejskiej ulicy jest właśnie ta, jak na ówczesne realia szeroka arteria, stopniowo, także w późniejszych okresach, obudowywana obustronnie mniej lub bardziej reprezentacyjną architekturą, spośród której wyróżnia się nie tylko wspomniany już gmach strażaków (ok. 1908-1909), ale i największa ze zduńskowolskich kamienic, nigdy nieukończony tzw. Dom Fercho na rogu z Łaską (1913) – monumentalna, trzypiętrowa kamienica z wewnętrznym podwórzem i atrakcyjną architekturą fasad⁴⁶. Obszerne, dwupiętrowe kamienice z usługowymi i przemysłowymi funkcjami w parterach i podwórzach zaczęły wówczas powstawać na większą skalę także przy dawnych, głównych ulicach miasta.

Ryc. 7. Projekt fasady gmachu strażackiego przy obecnej ul. Dąbrowskiego w Zduńskiej Woli, arch. powiatu sieradzkiego Władysław Oraczewski, 1908. Nawiązująca do renesansu architektura miała dodawać obiektowi i instytucji prestiżu, niestety projekt uproszczono w czasie realizacji

Źródło: APŁ, Rząd Gubernialny Kaliski, sygn. 4199

- 45 Np. APŁ, RGK, sygn. 1850, 2699, 2781, 2795. Wiele projektów z tego czasu sporządzał sieradzki architekt powiatowy w latach 1910-1914, Władysław Stachlewski; por. M. Górzyński, *Stachlewski Władysław (ur. 1860, Łódź – zm. 1939, Łódź)*, [w:] *Słownik architektów, budowniczych i planistów Kalisza*, red. M. Górzyński, Kalisz 2023, s. 148-150.
- 46 Stawiam hipotezę, że ta niestety nigdy nieukończona, monumentalna budowla została zaprojektowana w biurze W. Stachlewskiego, na co wskazuje charakter architektury, znany także z większych projektów w Kaliszu, gdzie Stachlewski pracował wcześniej.

Ryc. 8. Współczesna perspektywa dawnej ul. Żłotnickiego (Dąbrowskiego)
– nowej osi urbanistycznej miasta z początku XX w., uzupełniającej połączenie dawnego
układu przestrzennego z dworcem kolejowym
Źródło: fot. autora, 2024

Plan regulacyjny z 1907 r. był dokumentem ustalającym zakres ogólny przyszłego władztwa miejskiego – w postaci placów, ulic, parku – w relacji do terenów w gestii prywatnej. Nie był to dokument wymuszający jakkolwiek przebudowę miasta, a ustalający ww. relacje na kolejne dekady. Umożliwiał on np. szersze rokowania z właścicielami działek w sprawie przeprowadzenia ulic, jak i starania magistratu o przejęcie gruntów poduchownych i rozplanowanie parku publicznego. Ale władze carskie nie były szczególnie zainteresowane inwestowaniem w usługi i mienie komunalne polskich miast, które co prawda nierzadko miały duże możliwości gospodarcze, podatkowe i kredytowe, ale pod rosyjskimi rządami nie mogły z nich w pełni korzystać. Dobrze ilustruje to choćby sprawa budowy szpitala w Żduńskiej Woli, podjęta w roku 1912. Mimo wielu działań nie udało się jej sfinalizować, nie tylko z powodu długiej dyskusji o wyborze korzystnej działki, ale raczej głównie dlatego, że magistrat tego robotniczego miasta nie mógł liczyć ani na zgodę na pożyczki, ani na finansową pomoc organów państwowych, skłonnych przerzucić koszty wyłącznie na mieszkańców⁴⁷. W tej sytuacji dużym osiągnięciem były inwestycje w opiekę społeczną, inicjowane przez związki wyznaniowe⁴⁸, czy też wzniesie-

47 O budowie szpitala: APŁ, RGK, sygn. 4450, por. np. k. 2-33; APŁOS, AMZW, sygn. 32. O innych inwestycjach por. sygn. 4588; APŁOS, AMZW, sygn. 43.

48 Np. ewangelicki przytułek i dom opieki dla osób starszych, dla którego wzniesiono obszerny

nie, dzięki ofiarności obywateli, własnej remizy strażackiej, ogniskującej życie społeczne miasta⁴⁹. Nie powiodły się natomiast zamiary budowy ratusza, który także miał stanąć przy ul. Złotnickiego⁵⁰.

Wybuch I wojny światowej i kres rosyjskiego władztwa na tym obszarze zamknął pewien okres w dziejach Zduńskiej Woli. Ówczesny rozwój i profil gospodarczy oraz społeczne dzieje miasta czekają na nowe otwarcia badawcze i bilanse. W okresie II RP miejscowe władze borykały się ponownie z problemem urbanistycznego kształtu ośrodka, a planu regulacyjnego z 1907 r. nie traktowano już jako dokumentu obowiązującego. Zabrakło jednak, właściwie aż do drugiej poł. XX w., dynamiki rozwojowej, która mogłaby przełożyć się na szybkie i intensywne zagospodarowanie obszarów, dla których w początkach stulecia zaplanowano regularny, zwarty, miejski kształt⁵¹. Dowodzi tego przykład samego Nowego Rynku (Placu Krakowskiego), którego potencjału jako serca nowej dzielnicy miejskiej nigdy nie wykorzystano. Mimo ewidentnych sukcesów w zakresie inwestycji komunalnych – m.in. budowy gmachu szkolnego, ukończenia elektrowni, nowoczesnej rzeźni czy dzierżawy ogrodu przy browarze jako parku publicznego – władze Zduńskiej Woli musiały się pogodzić z faktem, że największa inwestycja międzywojnia w regionie, czyli zakłady taboru kolejowego i osiedle kolejowe na nowej magistrali węglowej powstały na odległych, południowo-wschodnich przedpolach miasta w Karsznicach, a nie w jego obrębie. I chociaż na zagospodarowanie terenów Zduńskiej Woli w jej granicach administracyjnych z XIX w. trzeba było czekać właściwie do końca ubiegłego stulecia, to międzywojenne władze miasta wielokrotnie usiłowały powiększyć teren swojej jurysdykcji o sąsiednie wsie, napotykając zresztą zdecydowany opór⁵². Prawdopodobnie też, mimo kilku postępowań administracyjnych, w czasach II RP Zduńska Wola nie doczekała się nowego, kompleksowego planu zabudowania⁵³, a opisane wyżej opracowanie urbanistyczne formalnie oddziaływało tylko do wybuchu I wojny światowej.

gmach por. APŁ, RGK, sygn. 2071.

49 Tamże, sygn. 4199.

50 Wzmianki o jego lokalizacji tamże, por. k. 64 rv.

51 O międzywojennej sytuacji miasta, dotkniętego nie tylko niemiecką grabieżą w czasie I wojny światowej, ale i utratą koniunktur gospodarczych i rynków zbytu, por. ostatnio J. Stulczewski, *Obraz miast Zduńska Wola i Szadek w pierwszych latach niepodległości (1919-1921)*, [w:] *Spółeczeństwo i dzieje ziem...*, s. 41-54.

52 Na ten temat por. np. APŁOS, AMZW, sygn. 59; 117. Inicjatywa, podjęta przez miasto w 1915 r., dotyczyła wsi lub ich części: Rozomysł, Osmolin, Ostrów, Zduny, Stęszycze i Opiesin, ale stanowczy opór społeczności wiejskich i wójtów przeciwko inkorporacji zaważył na negatywnym dla władz miejskich rozstrzygnięciu w okresie międzywojennym, mimo ponawianych prób. O tym zagadnieniu por. J. Stulczewski, *Zmiany nazw ulic...*, s. 40-42.

53 APŁOS, AMZW, sygn. 112, k. 62 – m.in. z tego pisma, skierowanego przez Biuro Studiów Budowy Wodociągów i Kanalizacji przy Związku Miast Polskich do Zarządu Miejskiego w Zduńskiej Woli, wynika (16 listopada 1936), że plan zabudowania miasta nadal nie jest ukończony, a na projekt wodociągu i kanalizacji brak środków w budżecie.

Ryc. 9. Fragment planu Żduńskiej Woli z okresu okupacji niemieckiej
– widoczne centrum miasta (1943)

Źródło: Archiwum Diecezjalne we Włocławku, Zbiór map i planów, sygn. 38

Ryc. 10. Współczesny stan Nowego Rynku (Plac Krakowski), placu wytyczonego na początku XX w.

Źródło: fot. autora, 2024

W tych okolicznościach wiele z podjętych w początkach XX w. inicjatyw planistycznych zasługuje na uwagę i jak sądzę, docenienie. Mimo wszystkich swoich wad, tkanka miejska z przełomu XIX i XX w., dziś chętnie poddawana rewitalizacji, stanowi ważny element historycznego dziedzictwa także w Zduńskiej Woli. Stąd, dzisiejsze ulice Dąbrowskiego, Królew-ska, Przejazd, Inżynierska, Fabryczna czy Żeromskiego – wraz z wymagającym rewaloryzacji i nowego zagospodarowania Placem Krakowskim – to obszar, świadczący o niełatwych dzie-jach miasta w XX w., ówczesnych szansach i możliwościach, ale też o porzuconych projektach rozwojowych polskich miast w dobie imperiów, wojen i kryzysów.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych

- Zbiór kartograficzny, sygn. 13-13, 488-35, 488-37, 492-129.

Archiwum Państwowe w Łodzi

- Rząd Gubernialny Kaliski, sygn. 1850, 2071, 2699, 2781, 2795, 2971, 3760, 4053, 4121, 4199, 4397, 4450, 4588.

Archiwum Państwowe w Łodzi Oddział w Sieradzu

- Akta miasta Zduńska Wola, sygn. 29, 32, 43, 59, 112, 117.

Muzeum Historii Miasta Zduńska Wola

- sygn. 010828008 3, sygn. 25052018, sygn. 26052018.

Źródła publikowane

Markowski B., *Finanse miast Królestwa Polskiego*, t. 1, Kielce 1913.

Okolski A., *Wykład prawa administracyjnego oraz prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskim*, t. 1, Warszawa 1880.

Opracowania niepublikowane

Burza J. *Starania o samorząd miejski w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku*, praca mgr, IH UW, pod kier. M. Nietykszy, Warszawa 1988.

Opracowania

- Bachmann-Medick D., *Cultural turns. Nowe kierunki w naukach o kulturze*, przeł. K. Krzemieniowa, Warszawa 2012.
- Bouffał B., *Gospodarka finansowa zarządów miejskich w Królestwie Polskim (z wyjątkiem Warszawy)*, Warszawa 1905.
- Budkiewicz M., *Kościelne dzieje Zduńskiej Woli*, Zduńska Wola 2017.
- Budkiewicz M., *Parafie w gminie Zduńska Wola*, [w:] *Monografia gminy Zduńska Wola. Od rozbiorów do współczesności*, red. J. Stulczewski, Z. Włodarczyk, Zduńska Wola 2023.
- Gmyrek M., *Sztuka Zduńskiej Woli*, „Na Sieradzkich Szlakach” 2017, nr 1.
- Górzyński M., *Skok w nieznanne. Procesy modernizacyjne, architektura i polityki przestrzenne w Kaliszu początku XX wieku*, Kalisz 2022.
- Górzyński M., *Stachlewski Władysław (ur. 1860, Łódź – zm. 1939, Łódź)*, [w:] *Słownik architektów, budowniczych i planistów Kalisza*, red. M. Górzyński, Kalisz 2023.
- Górzyński M., *Planowanie urbanistyczne w Królestwie Polskim drugiej połowy XIX i początku XX wieku. Polityki miejskie w przestrzeni*, Kalisz 2024.
- Kozłowski J., *Bicyklem na Cygę*, Zduńska Wola 1996.
- Kozłowski J., *Opowieści z miasta nad Brodnią*, Zduńska Wola 2010.
- Lefebvre H., *La production de l'espace*, Paris 1974.
- Łęski R. J., Sznajder A., *Karsznice. Od parowozu do elektrowozu*, Zduńska Wola 2016.
- Madaliński J., *Magistrala z perłą w tle. Karsznice na łamach prasy w latach 1930-1939*, Zduńska Wola 2023.
- Michalski M., *Spółeczeństwo miast Szadek i Zduńska Wola oraz gmin wiejskich Szadek, Zapolice i Zduńska Wola w okresie międzywojennym (1918-1939)*, [w:] *Spółeczeństwo i dzieje ziem powiatu zduńskowolskiego w walce o niepodległość*, red. J. Stulczewski, Zduńska Wola 2018.
- Między wiarą a tożsamością. Protestanci na ziemiach Polski centralnej*, red. J. Stulczewski, Zduńska Wola 2020.
- Milecka M., *Walory przyrodniczo-kulturowe Parku Miejskiego w Zduńskiej Woli – „przyrodniczej perły” województwa łódzkiego*, Toruń 2018.
- Monografia gminy Zduńska Wola. Od rozbiorów do współczesności*, red. J. Stulczewski, Z. Włodarczyk, Zduńska Wola 2023.
- Nejman E. H., *Zduńskowolskie parafie na przestrzeni lat w ujęciu statystycznym*, „Rocznik Zduńskowolski” 2023, t. 1.
- Ostrowski W., *Świetna karta z dziejów planowania w Polsce 1815-1830*, Warszawa 1949.
- Pawelec D., *Szlaki komunikacyjne w historii Zduńskiej Woli*, „Na Sieradzkich Szlakach” 2017, nr 1.
- Spółeczeństwo i dzieje ziem powiatu zduńskowolskiego w walce o niepodległość*, red. J. Stulczewski, Zduńska Wola 2018.
- Stefański K., *Ewangelicko-augsburskie budownictwo kościelne w okręgu łódzkim*

- w pierwszej połowie XIX w., „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1992, z. 3.
- Stulczewski J., *Parafia Ewangelicko-Augsburska w Zduńskiej Woli i jej wybitni synowie*, [w:] *Między wiarą a tożsamością. Protestanci na ziemiach Polski centralnej*, red. J. Stulczewski, Zduńska Wola 2020.
- Stulczewski J., *Obraz miast Zduńska Wola i Szadek w pierwszych latach niepodległości (1919-1921)*, [w:] *Spółeczeństwo i dzieje ziem powiatu zduńskowolskiego w walce o niepodległość*, red. J. Stulczewski, Zduńska Wola 2018.
- Stulczewski J., *Zmiany nazw ulic i placów w Zduńskiej Woli*, „Rocznik Zduńskowolski” 2024, t. 2.
- Stulecie miasta Zduńskiej-Woli 1825-1925*, red. L. Wicher, Zduńska Wola 1925.
- Sznajder A., *Sekrety Sieradza i Zduńskiej Woli*, Łódź 2016.
- Śmiałowski J., *Zduńska Wola. Monografia miasta do 1914 roku*, Łódź 1974.

Witryny internetowe

- „Rocznik Zduńskowolski”, <https://rocznik.tpz.pl/>
- Wykaz wydawnictw Towarzystwa Przyjaciół Zduńskiej Woli, <https://www.tpz.pl/?wykaz-wydawnictw,328>.
- Synagogue in Zduńska Wola*, „Virtual Shtetl”, <https://sztetl.org.pl/en/towns/z/285-zdunska-wola/112-synagogues-houses-of-prayer-and-others/90345-synagogue-zdunska-wola>